

Etnopedagógiai folyamatok

Hagyomány és újítás a népi kultúrában

Az alcímben kiemelt fogalmak tartalma a közösség létfeltételeire, életképességére vonatkozik. Ezért minden kor minden közösségének kultúrájában központi helyet foglalnak el. Egyetlen falu világképének és hiedelemnyelvének közel évtizedes vizsgálata alapján próbálok hipotetikus módon felvázolni a hagyományos népi kultúra szerkezeti és működési modelljét. A falu, a mezőségi (Kolozs megyei) Detrehemtelep Aranyosgyérestől 10 km-re fekszik. Mint neve is utal rá, az állami telepítéspolitikai keretében hozták létre a század elején. A kész házakba 1903—1906 között települt be a lakosság: 42 család Torda-Aranyos vármegyéből (30 család Egerbegről, 6 Aranyosgyéresről, 4 Felső- és 2 Alsódetrehemből), egy család Maros-Torda vármegyéből (Nyárádszentmártonból), 6 Komárom, 3 Temes megyéből, 1 Jászberényből. Ma kb. 170 család lakik a faluban, anyanyelv tekintetében vegyes megoszlásban. Bár az ismeretrendszerben a mezőségitől teljesen elütő színtelőkkel is találkozunk, pl. garabonciás-mondákat csak a Komárom megyei Marcelházáról származók ismernek, az egyszerűség kedvéért a falut egységes közösségnek tekintem, hogy a kívülről jövő civilizációs hatásokat mint kulturamódosító tényezőket lehessen értelmezni. A kultúrát itt lotmani értelemben gondolom, mint a „nem örökletes információk rendszerét, ezek szervezési és megőrzési módját”. (J. M. Lotman: *Szöveg, modell, típus*. Bp., 1973. 272.)

Etnopedagógiai előfeltételek

Ha jól körülhatárolt előfeltételek nélkül próbálnók megközelíteni a népi kultúrát, alighanem kudarcot vallana kísérletünk: könnyen megtéveszthet e kultúra sokszínűsége, heterogenitása. Ráadásul e kultúrát évszázadokkal virágkora után, megváltozott gazdasági-társadalmi körülmények között vizsgáljuk.

Mi különbözteti meg mégis a népi kultúrát a nem népi kultúrától? Nem sikerülne ez a diszinkció, ha megelégednénk annyival, hogy a *kultúra, kód, kommunikáció* fogalmakat tárgykörünkhöz igazítsuk úgy, hogy egyszerűen népivé minősítjük át. A különböző kultúrameghatározásokat összegezve mindenképpen egységes jelentésű és funkciójú ideális és tárgyi objektumok rendszeréből mint lappangó szerkezetből indultunk ki. Ez a rendszer tágabb nyelvészeti értelemben *nyelvnek* is tekinthető. A tapasztalaton vagy konvención alapuló nyelv feltételezése szerint a kultúra végső soron a kommunikáció kódja, ahol a kommunikáció emberek közötti, szimbolikus jelrendszer segítségével történő információcsere. A népi kultúrában azonban a kommunikációs partner nemcsak ember lehet (hanem pl. természetfeletti lények). Továbbá a kódon sem lehet csak az alkalmazott tudást érteni, hanem egy magasabb szintű képződménnyel, a világgéppel kell elsősorban számolnunk. A világgép az, ami a népi kultúrát végül is egységessé teszi, szabályozza a társadalom tagjainak viselkedését, és lehetőséget nyújt arra, hogy a jelenségeket azonos kategóriák szerint viszonylag ellentmondásmentesen ítéljük meg. (Kunt Ernő: *Temetők az Aggteleki-karszt falvaiban*. Debrecen, 1978. 133.)

A népi a nem népítől minőségileg különbözik. Ellentétüket a szakirodalom a hiedelem—tudás ellentétpárban rögzíti. (*Hiedelemrendszer és társadalmi tudat*. Bp., 1980. című kötet tartalmazza az 1975-ös visegrádi hiedelemkonferencia anyagát.) Eszerint a hiedelem olyan tudatbeli kép önmagunkról, a világról, amelyet igaznak tartunk, noha nem igazoltunk, s mégis ez szabályozza a cselekedeteinket. De egy kulturális elemet saját kontextusában vizsgálva mindenképpen igaznak találunk. Az ismeret egy más kulturális perspektívából hiedelemmé minősülhet. Azt is mondhatjuk, a hiedelem tulajdonképpen két különböző kód, perspektíva egymásra vonatkoztatása, *szembesítése*.

A népi kultúrában a hivatalos vallásnál jóval több elemhez kapcsolódik a hit, ezért a hagyomány — tágabb értelemben felfogott — „vallásnak” tekinthető, a vallásszociológiából kölcsönzött fogalommal „kultúra-vallásnak” nevezhetjük. (Tomka Miklós: *Vallási hiedelmek és nem vallási hiedelmek*. In: *Hiedelemrendszer és társadalmi tudat* I. 144.) Ez a kultúra tehát „abszolút értéket képvisel, minden emberi tevékenység paradigmáját”. (Mircea Eliade: *Aspecte ale mitului*. Buc., 1978.

131.) Hasonló következtetésre jut Malinowski nyomán C. I. Gulian is, amikor a mítosz normatív szerepét emeli ki. (*Mit și cultură*. Buc., 1968. 19.) Ez a *kultúra-válás* évszázadok alatt dolgozódik ki és hagyományozódik. Szerkezeti-működési analógiák alapján az előbb elmondottak értelmében olyan nyelvnek is lehet tekinteni, amelynek segítségével az egyén dekodolja környezetének (társadalom, természet) az üzenetét, és válaszolni tud rá. Ez az összetett nyelv egyaránt magában foglalja a *világképet*, az ehhez tartozó ismereteket (eredetmondák, előjelek stb.) és a megfelelő cselekvésmódokat, *akciókat* (előírások, tilalmak stb.). Az egyén e nyelv által illeszkedik be a közösségbe, és állandósítja életvitelét. A közösség újratermelődését is ennek a nyelvnek a folytonossága teszi lehetővé. A hagyományt és újítást a következőkben ennek a folytonosságnak a szempontjából vesszük szemügyre.

Jean Piaget szerint a gyermek születésekor „olyan viszonylatok középpontja, amelyek előrevetítik későbbi társadalmi életének jeleit, értékeit és szabályait”. (*Az értelmi fejlődés társadalmi tényezői*. Buk., 1973. 8.) E jelek, értékek és szabályok tudatosulása az etnopedagógiai folyamatok során történik. Az etnopedagógiai folyamatok kérdését többen felvetették már (Eliade, Lotman, Bromlej, Hoppál), de részleteiben senki sem dolgozta még ki. Bromlej az egyéni tanuláshoz két formáját különbözteti el, az önkéntelen és tudatos elsajátítást. A tanulás hagyományos közösségekben, nem intézményesítetten, de többé-kevésbé szervezeten történik. A hagyományörző közösségek életrendjében megvannak az információterjesztési alkalmak (összejövetelek, családi beszélgetések, munkaszünetek): „Régebb vótak a fonók, az öregek is összeültek, s mind ilyeneket beszéltek.” Ezek olyan etnopedagógiai helyzetek, amelyekben az átadás tudatosan történik: „Nálunk édesapám csak ezeket csinálta. Tanított. Van, amejik feveszi, van amejik nem. Azt hiszed, minden testvérem annyit tud?“, „Mikor kicsik vótunk, minden este mesemondás vót, hogy tanuljuk meg. De annyit mondták édesapám, hogy ki tudta mind észbe tartani.”

Ezek az alkalmakon a legáltalánosabb, a világképbe tartozó elemeket sajátítja el az egyén (természeti, természetfeletti stb. örökre vonatkozó ismereteket). Ezek az információk elsősorban epikus formában (pl. mondákban) fogalmazódnak meg, s a világ-, idő-, tér-, társadalomszemlélet sajátos formáit képviselik. Ezek az alkalmakon kívül is folyik azonban a tanulás. E szervezetlen *oktatás-nevelés* keretében sajátítja el az egyén a konkrét, részletes hiedelemnyelvet, a kommunikációs lehetőségeket. Ilyenkor az információ csak ritkán fogalmazódik meg verbálisan; az információ, szervezetlensége folytán, csak a „tanuló” számára releváns, a közlés más irányú, felhívó funkciója (a kibocsátó részéről) elmarad. Ez a nevelést kiegészítő belenevelődés: „Vótak napszámosok, azok máso kapáltak, vettek egy kapa földet, s fedobták, hogy ilyen nagyra nőjjen a töröbúza.” Vagy: „Amikor ment férjhez a testvérem, Agnis is, mondták, nehogy feldőljön a szék, mer szerencsétlenség lesz.”

A nyelvhasználat során szinte mindannyiszor létrejön egy másodlagos visszacsatolás is, a közösség megerősíti vagy kiegészíti az ismereteket, s ezzel ki tudja küszöbölni az etnopedagógiai folyamatok információvesztését. A közvéleménynek erre a szabályozó szerepére hívja fel a figyelmet Hoppál Mihály: „Minden deviáns tett a közösség tagjai számára jel volt arra, hogy elítélhette a norma megszegőjét.” (*Egy falu kommunikációs rendszere*. Bp., 1970. 79.) E tudatosulási folyamat eredményeként alakul ki a Bromlejtől *etnophornak* nevezett, a közösség életébe szervesen illeszkedő egyén.

„Lopott” tudás

Az etnophor tudása azonban csak átlagtudás. A ráolvasó szövegek elsajátítása már egy sajátosabb formája a tanuláshoz. Az álomfejtők, javasemberek stb. „szakemberképzése” meghatározott normák, előírások szerint történik: „A tudást lopni ke, e ke bújni a háto megé s elopni.” Olyan sajátos etnopedagógiai helyzetekről van itt szó, amelyekben a közösségi élet gócpontjaiban lévő egyének számára teszik lehetővé a „szakértői” tudás elsajátítását. A természet dolgaival, a démonokkal való kommunikálási készség megszerzésének egyik módja a „rejtőzés” (révülés) ősi szertartása: „E vót rejtözve, az isten próbálto ott fenn a menybe. Aztán mondta, hol járt, adott példákat az embereknek... Az öregebbek vótak, három-négy napra rejtöztek e... Meg vót halva, a szíve élt, a lelke járt a menybe.”

De vannak más eljárások is:

„Aki megfog tavassza egy gyikat, s megkeni a hasát, abba az évbe a keze szerencsés lesz, tud gyógyítani”; „Van a földi kutya, tavassza a föld alatt ojan vékony hangon morog. Az ember kiáso, megfogja a nyakát, úgy tartsa a kezive, hogy fulladjon meg. Ojan erőss lesz a keze, hogy kelést, daganatot gyógyít”; „Ha akard, hogy ojan erőss legyen a kezed, hogy ne még legyen lakat, zár előtted. Keress

egy tüvisdisznót, ne kutyát, ez, ami nállunk van, ez disznó. Meg ke legyen köjkeze, elopad a köjkeit, bézárod valahová, éjje jön a sündisznó, hozza a vassfüvet, eviszi a köjkeit, a zárna otthagyja a vassfüvet. Másképp ezt a füvet nem kapad meg. Az ember behúzza a kezibe, a bőr alá, s ojan erőss lesz, hogy mindent megcsinál.”

A szakemberek, bár szellemi tőkékük (Bourdieu) messze meghaladja az átlagembereket, hosszú távon inkább visszafogják a népi kultúra fejlődését. Mivel tudásuk egyben megélhetésüket is biztosítja, tudásukat nem adják tovább. A közösség e szakértői szolgáltatásokkal ellátva már nem dolgoz ki új kódot, új eljárásokat, inkább elismeri a szakértők szellemi fölényét, és igénybe veszi szolgálataikat. A „szakértők” a már meglévő elemekből igen egyéni nyelvet dolgozhatnak ki. Ez a tudás csak a látottak elbeszélése formájában terjed a közösségekben.

Ha a közösség kultúráját nem elemek halmazának, hanem rendszernek fogjuk fel, minthogy nem az esetlegesség, hanem objektív törvények mozzgatják, akkor az etnophor világképének gerincét is ezek a törvények (az idő-, tér-, társadalomszemlélet, az okság sajátos formái) alkotják. Az etnophor kizárólag a hagyományban elégíti ki biológiai, társadalmi, szellemi igényeit. A hagyomány mint etnopedagógiai folyamat ezért még hangsúlyozottabban *normatív* szerepű, s ez az, ami az értékeket hosszú időt át megőrzi. Az etnophor a hagyományban találja meg etnikai azonosságát is. Maga az etnikai identitás azonban nem mindig tudatosul, gyakran csak a biztonságérzetben nyilvánul meg. Mindent összegezve: a hagyomány kétségkívül integráló szerepet játszik.

Az újító személyiség

A hagyományörzéssel ellentétes irányú folyamat az újítás. Az újítás kezdeményezője elsősorban mindig az egységes világképpel rendelkező etnophor. Az etnophor ismeri és betartja a szabályokat, s az ebből adódó biztonságérzet felszabadítja benne a kreativitást. Egyszerű információtárolóból ily módon információforrássá és/vagy szelektív befogadóvá válik. Basil Bernstein az újítás lehetőségének megalapozásával kísérletezve ugyanezekhez a következtetésekhez jut a modern pedagógiai folyamatokhoz. A szocializáció kérdését elemezve az egyén számára objektíven létező jelenségek két típusát különbözteti meg, az univerzális és a sajátos jelenségeket. Az első a kidolgozott kód, a második a korlátozott kód működésével függ össze. A kidolgozott kód kevésbé kötődik a helyi társadalmi szerkezethez, ezért magában foglalja a változtatás lehetőségét. A korlátozott kód ezzel szemben a helyi társadalmi struktúrához tapadva beszűkíti a változtatás lehetőségét. (Basil Bernstein: *Sociologia educației și sociolingvistică*. In: *Sociologia educației și învățământului*. Buc., 1977.) A változtatás lehetőségéből kiindulva fel kell tennünk a kérdést: milyen tényezők hatnak a változtatás irányába. Minden, a reális világban jelentkező ismeretlen, új elem, jelenség *betöltetlen helyet* hagy a lehetséges világban. A meglévő tudás szintjén kell egy közösségnek például egy új betegség okozóját (adóját) és gyógyításmódját (válaszkódját) meghatároznia. Az etnophor ilyenkor ismert elemek, relációk függvényében keres új megoldást. Az egyéni kezdeményezés, a személyiség mindenképpen fontos szerepet játszik ebben a folyamatban: „Én nagyon sok példát vettem álmomba. Nagyon sok minden megmutatkozott”: „Édesanyámnak megmutatkozott, hogy szombaton ne süssem. Mindig lett valami. Ecce engem szinte megöljen a kakas... Mások befutatt egy tyúk a kemencébe... Szombaton nem süttett többet... A feleségem se süt.”

Mircea Eliade mutat rá arra, hogy archaikus társadalmakban az alkotó személyiség ihletforrásai olyan kivételes vallási tapasztalatok, amelyeket igen élénk drámai képek és jelenetek kísérnek. (I. m. 137.) A *krízisek, találkozások és revelációk* során az eksztázis szakértői új elemekkel gazdagítják a világképet és a hiedelemnyelvet. Persze hangsúlyoznunk kell, hogy Eliade itt archaikus kultúrákról beszél, tehát az *eksztázis, reveláció, krízis, találkozás* fogalmakat megfelelőképpen át kell értelmeznünk. Az egyéni kezdeményezés eredményeként létrejövő új információ származhat kombinációból és egyszerűsítésből. Igen elterjedt a darázs-csipés okozta fájdalom enyhítése hideg vastárgynak a sebre való rászorításával. Egyik adatközlőm ezt a keresztvetéssel kapcsolta össze, a tárgyat kereszt alakban szorította a sebre. A keresztnek és a hideg tárgynak ez az összekapcsolása jelentős mértékben növeli az entrópiát. Az egyszerűsítés jellemző példája, hogy bár a ráolvasó szövegeket már csak töredékesen ismerik, ilyen töredékes formában is aktívan használják őket. Mindezek a kultúra gazdagodásának szerves, endogén útjai. (J. V. Bromlej: *Etnosz és néprajz*. Bp., 1976. 85. A szerző endogénnek nevezi az egyéni kezdeményezés előidézte változásokat és exogénnek a más kultúra hatására bekövetkező változásokat.)

A kívülről történő, exogén gazdagodás lehet vertikális és horizontális. Vertikális, ha nemzedékek közti különbségek formájában jelentkezik. Ilyen különbségekre utalnak a „rég úgy tartották“, „anyám mondta“ kezdetű információk: „Rég, nagyanyámék idejébe, este, mikor hazavitték a gyermeket, a pisis ruhájávo kellett megtörölni a homlokát, hogyha véletlenül megigizték, ne legyen beteg.“ Az említett kezdőformula a szokással szembeni állásfoglalás metanyelve: csak mint érdekességet tartják számon, tehát nem sorolható a ma is érvényes cselekvés-módok közé. A horizontális eltérések különböző csoportok elkülönülését okozzák, a kisebb csoportok integrálását, identitástudatát (Hoppál) szilárdítva: „Amikor vótunk a testvéremné esküvön, Egeresen, ott a búzát dobálták fe. Áldás, vagy mit mondtak“; „Csipojánbo mondták, hogy ha festett az asszony, a festék úgy sikerült, ha elhitették egy hazugságot“; „Egy frátai fiú mondta, hogy ha elmész a léányhoz, nem szabad a lány apja előtt így a pohárból. Ó is úgy csinált, miko ment haza, meghasadt a föld, s jött fe a tűz. Ment hátra, ott vótak valami kórécsumók, szöktek rá a kutyák. Addig nem hagytak békét, amég nem jött az apóssa.“ Az intenzitásbeli változások az információk lassú kiürülését, elértéktelenedését idézik elő. A folyamat szakaszai: az etnophor még hisz az információban, már csak tréfálkozza alkalmazza, kételkedik benne, passzív tudatába kerül, végül elfelejti. A kultúra nyelve tehát integráló, de ugyanakkor differenciáló erő is.

Ezeket a tényezőket azért nem lehet figyelmen kívül hagyni, mert döntő módon meghatározzák a népi kultúra jövőbeni alakulását. Az iskolázottság, a nem hagyományos foglalkozások, a tömegkommunikációs eszközök elterjedése a népi kultúra „ideológiai“ alapjait rendítik meg.

A magyar folklórban közismert az esőhözó garabonciás alakja: „Egy estefelé vót. Szász Ferenc akko közezt az új házbo belé. Nagy esső vót. Este kilövek, hallak valami nagy zörgést. Mi az a nagy zörgés? Szász Ferencné nem vót fedekazvo a padlás, a vihar mind ledobta a cserepeket. Lidi néniékné jött, Venczel Józsiékné a sásfákat mind kiszedte. Másnap mondták, hogy a darabonciások vótak. Én ezekben nem hiszek, nekem illyent senki ne beszéljen.“ A változások egy bizonyos mennyiségig történő felhalmozódás után minőségi változást eredményeznek az egyén hiedelemrendszerében, más szóval paradigmaváltás következik be. A dolgozat elején említett idő-, tér-, társadalomszemlélet stb. változik meg, vagyis a világnép koordinátarendszere. Ugyanannak a jelenségnek kétféle értelmezését hozom fel példának, a bennük szereplő oksági viszony megítélése a közlők világnépet tükrözi: „Mikor Bogias Erzsí meghalt vagy huszonhárom évvel ezelött, és a koporsót bétették a házba, a ház megtelt békákkal. Vót kék, zöd, piross, barna, kicsi, nagy, varangyos, csúf, mindeféle. Mind ugráltak, nyávoztok, alig lehetett járni tölleek. Vótak mindenhol, lapáttal dobálták ki őket, s mégis mind vótak. Ojan utálatosak vótak, hogy az ember alig tudatt rájuk nézni. Még az ura is azt mondta, hogy ennyi békát még sohase látott. Azé vót, mer Bogias Erzsí ördögökke dógozatt s akko ejött“; „Bogias Erzsínek göndör haja vót, azé hítták így. Még Hajas Erzsínek is mondták, Miko meghalt, mind jó meleg essők estek, attó vót a sok béka. A küszöb alacsonyan vót, s mind béugráltok, s valahogy egyik felugrátt a koporsóba is.“

Ha egy közösség egyre több tagjának ismeretrendszerében következik be az átstrukturáló változás, az etnopedagógiai folyamatok hatására lassan közösségi szintűvé válik a paradigmaváltás. E folyamat spontán módon csak hosszabb időszak alatt valósul meg. Okát és lényegét Tomka Miklós az elmélet szintjén így határozza meg: „Bizonyos idő s a vele járó változások után a szimbolikus értelmi világ identitása is kérdésessé válik, annak ellenére, hogy a védelmére és képviselésére alakult intézmény ennek legritkábban ébred tudatára.“ Kiegészítő társadalmon (tílen esetben közösségen) belül a változásokra érzékeny ideológia, intézménye (közvélemény) által, a változás irányát és ütemét szabályozni tudja. (Ez érvényesül az etnopedagógiával analóg iskolai oktatásban.) Vizsgálata ezért nemcsak a néprajz feladata, elvégzésére a néprajznak a szociológiával kell szövetkeznie.

Mindezeket összefoglalva megállapítható, hogy amilyen fontos a közösség élete szempontjából a hagyomány, épp akkora az újítás létjogosultsága. A hagyományörzés semmiképpen sem jelenthet anakronizmust, és a változások sem egyfajta kozmopolitizmus felé irányulnak. A két fogalom dialektikus egymást-feltételezését kell elfogadnunk. Amennyiben a változtatás nem felülről jövő, erőszakolt, hagyományos elemek szintézisét, továbbfejlesztését valósítja meg, sajátos öntörvényűséggel. Próbálkozásom, természetesen, nem kimerítő. Rokon területekről, folklórból, tárgyi néprajzból vett példákkal tovább mélyíthető a válasz.